

Срђан КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

МИТРОПОЛИЈСКА ЦРКВА БЛАГОВЕШТЕЊА У СМЕДЕРЕВУ

Анстракт: Рад се бави црквом Благовештења при Смедеревској митрополији, коју је изградио деспот Ђурађ Бранковић. У тој велелепној цркви, грађеној по угледу на Манасију, 1453. године похрањене су мошти светог апостола јеванђелисте Луке, а 1456. и 1458. вероватно су сахрањени и деспот Ђурађ и његов син и наследник Лазар. У раном периоду османске власти, после другог освајања Смедерева 1459. године, тај важан сакрални објекат је порушен под неразјашњеним околностима, а место на којем се налазио ни до данас није пронађено. Циљ рада је да на основу османских извора утврди какав је био верски статус те цркве након освајања, који су разлози довели до њеног рушења, као и да се установи када се то догодило. Намера је и да се укаже на утицај који је разградња и уклањање централног сакралног објекта у Смедереву имало на урбану структуру града. Посебна пажња посвећена је лоцирању цркве Благовештења, при чему су коришћена нова сазнања о распореду верских, војних, привредних и стамбених објеката у смедеревској тврђави у првим деценијама османске власти.

Кључне речи: деспот Ђурађ Бранковић, црква Благовештења, митрополија, масјид, царска џамија, Велики град, Смедерево.

Abstract: The paper deals with the church of the Annunciation in the Smederevo Metropolitanate, built by despot Đurađ Branković. In 1453, the relics of the Holy Apostle and Evangelist Luke were placed in this sumptuous church, modelled upon Manasija, and in 1456 and 1458, despot Đurađ and his son and successor Lazar were probably buried there. In the early period of the Ottoman rule, after the second conquest of Smederevo in 1459, this important sacral building was demolished under unexplained circumstances, and its place has still not been found. The aim of the paper is to determine, based on Ottoman sources, the religious status of this church after the conquest and the reasons for and time of its destruction. A focus is also placed on the impact of the demolition and removal of this central sacral building in Smederevo on the urban structure of the town. A particular emphasis is placed on locating the church of the Annunciation, by relying on new knowledge about the distribution of religious, military, economic and residential buildings in the Smederevo fortress in the first decades of the Ottoman rule.

Keywords: despot Đurađ Branković, church of the Annunciation, Metropolitanate, masjid, imperial mosque, Great City, Smederevo.

* srdjan.katic@iib.ac.rs

Мало је тема у историографији које су закупиле толико пажње као што је то судбина митрополијске цркве Благовештења у Смедереву. Још од 19. века, бројни истраживачи различитих провенијенција покушавали су да је одгонетну, а само су ретки успевали да унапреде врло оскудна сазнања о њој. О тој највећој и најзначајнијој задужбини деспота Ђурђа Бранковића не зна се да ли је изграђена пре првог османског освајања Смедерева 1439. године или у периоду од обнове Деспотовине 1444. до 1453. године, када су у њој положене мошти светог апостола и јеванђелисте Луке.¹ Вероватно је 1456. године у цркви Благовештења сахрањен и сам деспот Ђурађ, а 1458. и његов син и наследник Лазар. У раном периоду османске власти тај монументални сакрални објекат, за који се не зна да ли је тада служио као црква или џамија, разграђен је из непознатих разлога, а материјал је искоришћен за градњу нових објеката, од којих су неки очувани до данас. Темељи цркве Благовештења нису пронађени, баш као ни гробови последњих владара Деспотовине.

У историјским изворима црква је поменута само у Париском и Врдничком рукопису, у којима је описан исти догађај, пренос моштију светог апостола и јеванђелисте Луке из Рогоса у Епиру у Смедерево.² У сажетијем Париском рукопису наводи се једино да су 12. јануара 1453. године мошти светог апостола Луке јеванђелисте донете у Смедерево и положене „**въ храмоу свѣтаго Благовѣштеніа Прѣсвѣтїе Богородице, въ митрополїи смедеревскои**“.³ Врднички рукопис је опширнији и према њему мошти светитеља по приспећу у град прво су изложене „**въ црковъ полатноюу**“, а увече „**въ полатоу**“, у којој је одржано целоноћно бдење. У свитање мошти су пренете у цркву. После свете литургије, у свечаној литији, предвођеној архијерејима, епископима и члановима деспотове породице, три пута су обношене око „**стѣени града**“ да би потом, „**въ митрополь**“ коју је деспот изнова изградио и украсио, биле поверене митрополиту и положене десно од светих двери.⁴ Те вечери по завршетку светковине на којој је деспот даривао учеснике

¹ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU V (1868) 178–186; И. Павловић, *О Св. Луци и пренашању његовог тела, Рукопис српски друге половине XV века*, Гласник СУД LI (1882) 70–100; Л. Павловић, *Из византијско-српских и млетачких односа. Транслација и проблеми аутентичности тела еванђелиста Луке*, Неки споменици културе, Осврти и запажања II, Смедерево 1963, 33–62; Д. Поповић, *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 295–317.

² I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke*, 178–186; И. Павловић, *О Св. Луци*, 70–100.

³ И. Павловић, *О Св. Луци*, 94.

⁴ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke*, 184–185.

церемоније, митрополит је закључао и запечатио кивот са светитељевим моштима.⁵

Уочљиво је да се оба рукописа међусобно допуњавају, па се само у Париском наводи да је митрополијска црква била посвећена празнику Благовештења Пресвете Богородице, док се у Врдничком помиње и Придворна црква, као друга хришћанска богомоља у Смедереву.

Садржај рукописа детаљно је анализиран. То се посебно односи на путању којом се у Смедереву кретала процесација са моштима Светог Луке, с циљем да се утврде оквирне локације поменутих цркава. Због навода из рукописа, као и величине, значаја и намене митрополијске цркве Благовештења, сви истраживачи били су сагласни да се она налазила у Великом граду.⁶ Око положаја Придворне цркве, међутим, изношене су различите претпоставке. Најчешће је лоцирана у Малом граду, у којем нису пронађени остаци самосталног сакралног објекта,⁷ па је поистовећивана са капелом у донжону.⁸ Повезивана је и са манастиром Успења Пресвете Богородице на брду ван утврђене вароши,⁹ а само у једном раду и то међу неколико понуђених локација, поменут је и Велики град.¹⁰

⁵ Исто.

⁶ А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар II (1951) 84–85; Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији, Централна Србија*, II, Београд 1956, 133; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурађа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја. Београд 9–10 (1979) 407–408; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 128; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града*, Старинар 50 (2001) 215–216; М. Џуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, друго допуњено издање, Смедерево 2011, 94–95; Само је Л. Павловић, поред три предложене локације Благовештенске цркве у Великом граду, навео и четврту ван тврђаве, на месту топовске куле на ушћу Језаве (Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева: Цркве из доба смедеревских Бранковића*, Смедерево 1970, 140; Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Музеј Смедерево, посебна издања књ. 13, Смедерево 1980, 118).

⁷ А. Дероко – С. Ненадовић, *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, Старинар VII–VIII (1958) 181–194; И. Здравковић – А. Дероко, *Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе X (1959) 137–148.

⁸ А. Дероко, *Смедеревски град*, 82; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118; М. Џуњак, *Смедеревска тврђава*, 80, 90–93; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 128. То су аргументовали наводећи сличне примере капела у пиргу Голупца и у пирговима Хиландара. О тим пирговима види опширније: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 83; М. Живоиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 100–118.

⁹ В. Петковић, *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 301–302.

¹⁰ С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 406. Ненадовић, међу наведеним, није искључио ни могућност да су Благовештенска и Придворна заправо два назива исте цркве (*исто*, 405–407).

Пажња је посвећена и наводима из Париског рукописа, према којима је цркву Благовештења при митрополији „деспот изнова изградио и украсио“. Наведена су два могућа тумачења, да је објекат сазидан од самих темеља (основаније) или да је порушен у борбама приликом освајања Смедерева 1439, па изнова изграђен после обнове Деспотовине 1444. године.¹¹

Већ је одавно познато да је у раном периоду османске власти материјал цркве Благовештења употребљен за изградњу нових објеката.¹² Архитекта С. Ненадовић се деценијама бавио том темом и своја истраживања о архитектури Благовештенске цркве преточио је у веома важан и користан рад.¹³ Утврдио је да је црква постепено разграђена и да је тим материјалом урађена цела спољна камена облога деветоугаоне артиљеријске куле на ушћу Језаве у Дунав, да је исти коришћен и за зидање дела ескарпе на дунавској страни, као и да су неки декоративни делови узидани у зидове хамама. Према сазнањима до којих је дошао Ненадовић, црква Благовештења била је велика грађевина, с развијеним планом основе, са четири слободна ступца, који су носили куполу. Споља је била озидана каменом пешчаром жућкасто-зелене боје, без употребе опеке, на врло сличан начин као што су озидане црква манастира Ресава и црква Враћевшница. Завршни кровни венац на Благовештенској цркви био је украшен романичким слепим аркадним фризом, који се у то време појављује још само код претходно поменутих цркава. Ненадовић је такође закључио да је мимар задужен да од материјала Благовештенске цркве направи артиљеријску кулу на ушћу Језаве, градио по угледу на цркву, па је и кровни венац украсио на исти начин.¹⁴

Важан догађај у истраживању смедеревских цркава представљало је откриће сакралног комплекса у југоисточном углу Великог града, који је археолошки истраживан у периоду од 1981. до 1986. године.¹⁵ А. Дероко и Л. Павловић су на основу аустријских планова Смедерева, указивали да се на том месту налази сакрални објекат,¹⁶ али је исти откривен случајно, приликом копања додатног система дренажних бунара.¹⁷ На локалитету су откопани остаци старије и преко ње изграђене млађе цркве, која је

¹¹ Исто, 408.

¹² П. Поповић, *Споменица петстогодишњице Смедеревског града*, Београд 1931.

¹³ С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 403–424.

¹⁴ Исто.

¹⁵ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 52–53.

¹⁶ А. Дероко, *Смедеревски град*, 85; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 119.

¹⁷ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 52.

претворена у цамију и потом два пута дограђивана, као и некропола са 122 гроба.¹⁸

За М. Цуњака, руководиоца археолошких истраживања на сакралном комплексу и М. Спремића, биографа деспота Ђурђа, пронађени остаци припадали су дуго траженој Благовештенској цркви.¹⁹ Тек је М. Поповић врло убедљиво доказао да откопани темељи припадају знатно мањој цркви од Благовештенске, те да се ради о остацима Придворне цркве. М. Поповић је детаљно описао преправке и доградње на цркви, као и догађаје након којих је том сакралном објекту у више наврата мењана верска намена.²⁰

Тако је место на којем се налазила Благовештенска црква до данас остало непознато, баш као што су без одговора остала и сва питања везана за њену судбину у периоду након османског освајања.

Време изградње митрополијске цркве Благовештења не може се поуздано утврдити. Познато је само да је била завршена и осликана пре поменутог преноса моштију Светог Луке 1453. године. То питање углавном је остављано као отворено²¹ или је без образложења навођено да је црква изграђена пре првог пада Деспотовине 1439.²² или након њене обнове 1444. године.²³

Неколико битних разлога, међутим, указује да је Благовештенска црква грађена у исто време као и Велики град, током тридесетих година 15. века. Смедерево је 1430. постало престони град Деспотовине и логично је да је у плану за изградњу Великог града била и велика градска црква. Постојећа Придворна црква била је намењена деспотовој породици и дворској свити и због скученог олтарског простора и малог наоса није могла да прими већи број верника нити да послужи као црквено седиште.²⁴

У Смедереву су дуже времена, а можда и стално боравили браничевски митрополити. Њихово седиште у митрополијској цркви у манастиру Св. Николе у Браничеву, било је угрожено османским и

¹⁸ Исто, 53–54. М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 205.

¹⁹ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 95; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 128.

²⁰ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 201–219.

²¹ А. Дероко, *Смедеревски град*, 82–84; Ј. Павловић, *Историја Смедерева*, 117; С.

Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 408.

²² Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици*, II, 133; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 79.

²³ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 216.

²⁴ Исто, 213.

угарским упадима и вероватно је од стране митрополита напуштено још 1427. или 1428. године, а најкасније 1437. године, када је деспот Ђурађ султану предао Браничево.²⁵ У запису из 1434. помиње се последњи браничевски митрополит Саватије, који је уз деспота Ђурђа био у Смедереву и помагао хиландарским монасима у превођењу Лествице.²⁶ Према мишљењу М. Спремића, није искључено да је тада у Смедереву живео и београдски митрополит Григорије.²⁷ После пада Браничева митрополија је названа смедеревском, и када је 1439. године деспот напустио Србију у изгнанству га је, поред рашког и београдског, пратио и смедеревски митрополит Атанасије.²⁸ Смедеревски митрополит могао је да носи титулу првопрестоног митрополита и да у Смедереву има викарног или суфраганог епископа.²⁹

Деспот Ђурађ је градећи свој двор (Мали град) направио припадајуће верске објекте, у донжон-кули дворску капелу³⁰ и већ поменути Придворну цркву. Стога је тешко замислити да би градећи Велики град, нову престоницу, вернике у њој и поменуте митрополите лишио централног градског храма. Требало би имати и у виду да је на завршетку градње Малог града 1430, деспот Ђурађ (1377–1456) имао већ 53 године, што је за оно време била поодмакла животна доб, у којој је свакако морао озбиљно да планира изградњу своје највеће задужбине. То је логично, тим пре, јер је његов претходник и исписник деспот Стефан Лазаревић (1377–1427) већ почивао у својој задужбини, цркви манастира Манасија, која је деспоту Ђурђу служила као узор у градњи митрополијске цркве Благовештења.

Због свега наведеног може се претпоставити да је деспот Ђурађ почео градњу Благовештенске цркве већ почетком тридесетих година 15. века или можда средином те деценије, када је према Константину Михајловићу из Островице послао ћерку Мару и сина Гргура султану, од

²⁵ Последњи браничевски митрополит за којег се са сигурношћу може тврдити да му је средиште било у митрополијској цркви у манастру Св. Николе у Браничеву, био је митрополит Венјамин, који се помиње у запису из 1416. године. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 70, бр. 221; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 92.

²⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 86, бр. 262; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 466.

²⁷ М. Спремић, *нав. место*.

²⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део 2, Београд–Ср. Карловци 1934, 21; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92.

²⁹ Када је Београд био престоница Деспотовине, београдски митрополит носио је титулу „егзарха свију српских земаља“. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92–93.

³⁰ С. Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*, у: Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд 2020, у штампи.

којег је добио дозволу да у Смедереву гради манастир и за себе сигуран град.³¹ Да ли је митрополијска црква Благовештења завршена до првог османског освајања Смедерева 1439. или је још грађена, као и да ли је и колико оштећена током тромесечне опсаде, може се само нагађати.

Једно од најважнијих питања о митрополијској цркви Благовештења свакако је шта се са том велелепном грађевином догодило после предаје Смедерева и коначног пада Деспотовине 1459. године. У историографији су о томе изношене различите претпоставке, а да при том нису разматрани уобичајени поступци Османлија приликом освајања хришћанских градова. Према М. Спремићу: „*Муслимански освајач није рушио смедеревске зидине. (...) Али, зато је порушио цркву Благовештења, која му је, очигледно, највише сметала*“.³² И М. Цуњак сматра да је црква одмах порушена, и то до темеља, да би на њима била изграђена џамија, док је преостали материјал искоришћен за подизање полигоналних кула и хамама.³³ Према М. Поповићу, и после предаје Смедерева, у Благовештенској цркви настављено је хришћанско богослужење, уз образложење да су се освајачи задовољили претварањем старије Придворне цркве у џамију, јер им је већ служила као богомоља у време првог запоседања Деспотовине (1439–1444). Као разлог рушења цркве Благовештења, које је датирао у шездесете или најкасније у почетак седамдесетих година 15. века, Поповић је навео активно учешће Срба у све интезивнијим сукобима Османског царства и Угарске.³⁴ За А. Дерока и Л. Павловића, међутим, црква Благовештења претворена је у џамију 1459. године. Дероко није разматрао разлоге њеног каснијег рушења, док су је према Павловићу „напречац порушили“, а као могући разлог навео је честе покушаје Вука Гргуревећа, унука деспота Ђурђа, да заузме Смедерево.³⁵

Поменути аутори очито су потценили важност сведочанства савременог османског хроничара Ашикпашазадеа о освајању Смедерева 1459. године, које је још 1932. објавио Г. Елезовић. Према Елезовићевом преводу, део који се односи на сакралне објекте гласи: „Звона у Смедереву искварише. Цркве му покварише и месциде начинише“.³⁶ Донекле нејасан превод утицао је да тај необично важан извор буде или

³¹ Константин Михајиловић из Островице, *Јаничарево успомене*, превео и приредио: Ђ. Живановић, Београд 1966, 113. Konstantin Mihailović, *Memoirs of Janissary*, tr. B. Stolz, Ann Arbor 1975, 60–61.

³² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 128–129.

³³ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 79, 96.

³⁴ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 216–217.

³⁵ А. Дероко, *Смедеревски град*, 82–84; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118–119.

³⁶ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века*, Браство XXVI (1932) 79.

занемарен или погрешно тумачен, па је тако, на пример, М. Цуњак речи „цркве му покварише“ разумео као да су освајачи порушили цркве да би направили месциде.³⁷

Ашикпашазадеови наводи, међутим, потпуно су јасни: „после освајања Смедерева, звона су пообарана, а цркве у месциде претворене, у којима је читана исламска хутба у име султана Мехмеда Гази Хана“.³⁸ Ашикпашазаде је за све тада настале исламске богомоље користио термин месцид. Разлог је што су након верске пренамене ти објекти били без минарета и тек њиховом изградњом, највеће, куполне, грађевине постајале су џамије. За тумачење хроничаревих навода важно је истаћи да у османском језику поред једнине и множине постоји и двојина, што значи да је Ашик-пашазаде користећи множину мислио на три или више цркава. Стога се може закључити да је поред најзначајнијих цркава, Благовештенске и Придворне, једино помињаних у историографији, било још хришћанских богомоља, које су такође претворене у месциде.

У раном периоду османске власти, у смедеревској вароши, која се простирала испред тврђаве и била опасана земљано-палисадним бедемом и ровом, постојао је само један месцид чија је прошлост позната. Тај месцид су у варошкој чаршији изградили и о њему се генерацијама старали чланови богате трговачке породице пореклом из Охрида,³⁹ па је јасно да су се Ашикпашазадеови наводи односили на цркве у тврђави. Према новим сазнањима, освајачи су у Великом граду, поред цркве Благовештења и Придворне цркве, затекли још једну цркву код главне тврђавске капије, а у донжону Малог града дворску капелу.⁴⁰ После османског освајања, сви наведени објекти претворени су у исламске богомоље. Они су припали држави и све време су били у њеном власништву. Порта није градила нове верске објекте и све касније изграђене џамије и месциди у тврђави били су дело муслиманских задужбинара – вакифа.⁴¹

Важно је истаћи да је после освајања 1459. године османска држава запосела тврђаву као војни објекат, а тиме и цркве и све друге грађевине,

³⁷ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 81, 97.

³⁸ Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A.Yekta Saraç, İstanbul 2003, 501 [200b]. Поменуте наводе од Ашикпашазадеа (1400–1484) преузима пола века млађи османски хроничар Мехмед Нешри (1450–1520). М. Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*, Ankara 1957, 737.

³⁹ Види опширније: С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века*, Историјски часопис LXII (2013) 98.

⁴⁰ С. Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави*, у штампи.

⁴¹ Исто.

па чак и дућане и њима припадајуће одаје, које су коришћене као магацински или стамбени простор.⁴² Сем тога, у тврђави су били настањени само муслимани и то чланови војне посаде, административни службеници и цивили. У утврђеној вароши живели су сви хришћани, па и српски војници, који су чинили трећину смедеревског гарнизона и мања група муслиманских трговаца.⁴³ Тиме се може и објаснити због чега је османска држава преузела све хришћанске верске објекте у тврђави, остављајући хришћанском становништву да у вароши користи постојеће цркве и по потреби неку од њих прошири или изгради нову. Према броју свештеника, бројности хришћана и распореду махала у вароши, православно становништво је у том делу града имало епископску и још вероватно две или три мање цркве,⁴⁴ док је католичку цркву користила и старала се о њој заједница Дубровчана.⁴⁵

Манастир Успења Пресвете Богородице, на брду изнад вароши, није био активан од времена османских освајања до средине 16. века.⁴⁶ У том периоду становници Смедерева нису користили ни манастирску цркву за обављање верске службе. Разлог за то била је дуго примењивана стратегија ратовања, која се сводила на упаде на противничку територију и одвођење становништва. Мето напада често су била места великог народног окупљања, попут верских светковина и панађура. У таквим околностима, за смедеревске хришћане свако масовније напуштање вароши било је исувише ризично, а за османске власти безбедносно недопустиво.

Као што је то већ речено, 1459. године црква Благовештења претворена је у месцид, а каснијом доградњом минарета у џамију. Османлије су увек у освојеним хришћанским градовима највеће и најзначајније цркве претварали у џамије султана освајача, па је тако и црква Благовештења постала џамија султана Мехмеда II Фатиха (1444–1446, 1451–1481).

⁴² Belediye Kütüphanesi İstanbul, Muallim Cevdet Yazmalari (MCY) d. 91, s. 246–248; Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul (BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TD) d. 1007; s. 37.

⁴³ С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*, 79–116; BOA, Kamil Kepeci Tasnifi, Ahkâm defteri, KK d.4725.

⁴⁴ Тако је, на пример, 1516. године у осам хришћанских (православних) махала било уписано 14 свештеника, док је 15. био војни свештеник који је служио у одреду тврђавских самострелара (TD 1007, s. 15–20).

⁴⁵ С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*, 93–95.

⁴⁶ MCY. d. 36/4; d. 91; MAD 506 Numaralı, *Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)* <Dizin ve Tırkıbasım> Ankara 2009; TD 135; TD 187; TD 978; TD 1007; TD 1011. Манастир се први пут помиње у попису из 1560. године (TD d. 316 s. 180; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. 1, св. 1, Београд 1964, 577).

Могуће претварање Придворне цркве у царску џамију после првог османског освајања Смедерева 1439. године, ни на који начин није могло да утиче на одлуку донету две деценије касније. Разлог је што Porta за царску џамију никада не би и није бирала мањи верски објекат, а већи препуштала хришћанима, или га уступала неком угледном заповеднику или дворјанину, јер би то било у потпуној супротности са османском владарском идеологијом и традицијом.

Кључно питање је, шта је утицало да таква монументална грађевина и уз то царска џамија буде разграђена. Једино логично објашњење може се повезати са угарском опсадом Смедерева 1476–77. године, током које је варош потпуно уништена, а тврђава и објекти у њој тешко оштећени вишемесечним бомбардовањем.⁴⁷ Тада је и царска џамија претрпела знатна разарања, о чему сведочи каснији обрачун трошкова разградње, у којем се наводи да је џамија у рушевном стању.⁴⁸ На обрушавање појединих њених делова указује и употреба делова аркадног фриза у градњи нових објеката. Наиме, како је то приметιο С. Ненадовић, делови аркадног фриза који су коришћени као обичан материјал, раније су пали са некадашње Благовештенске цркве, док су делови којима је артиљеријска кула на ушћу Језаве украшена настали њеном постепеном разградњом.⁴⁹

Оштећења, колико год била велика, као ни новац, сигурно нису били разлог да се не приступи обнови царске џамије. На то је могло да утиче само сазнање да је објекат исувише изложен и рањив и да би већ у следећем нападу на град поново био тешко оштећен.

Време рушења, односно разградње, некадашње цркве Благовештења у историографији је повезивано са изградњом османских фортификација у Смедереву. Њих су сачињавале три полигоналне артиљерске куле на јужној, варошкој страни тврђаве, деветоугаона артиљеријска кула на ушћу Језаве у Дунав и ескарпе са рововима, којима су биле повезане. Сви истраживачи, позивајући се на натпис са плоче постављене на Шахиновој кули, као време подизање тог тзв. спољног артиљерског прстена наводе 1480. годину.⁵⁰ Из превода Г. Елезовић то се, међутим, не може закључити,

⁴⁷ М. Спремић, *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2012) 21–22, са ранијом литературом наведеном у напомени 32.

⁴⁸ МСУ. d. 91, s. 246 b.

⁴⁹ Слободан Ненадовић је детаљно објаснио како је мајстор који је градио кулу постепено, ред по ред, разграђивао некадашњу цркву Благовештења и правио је на исти начин на који је зидана црква (С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 411).

⁵⁰ А. Дероко, *Смедеревски град*, 69; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 187–188; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 403–404; М. Цуњак, *Смедеревска*

јер се наведена 884. година по хиџри завршава 12. марта 1480.⁵¹ Грађевинска сезона је за све полувојне редове који су учествовали у градњи утврђења трајала од Ђурђевдана до Митровдана, па је потпуно јасно да радови на кулама нису завршени 1480, већ претходне, 1479. године.⁵²

Само је М. Поповић, указујући на разлике у начину градње куле на ушћу Језаве (камен) и три куле на копненој, варошкој страни (камен и опека), исправно закључио да оне нису настале у исто време. Следећи, међутим, своју већ поменућу идеју о раном рушењу цркве, М. Поповић је закључио да су кула на ушћу Језаве и дунавска ескарпа изграђени раније, већ шездесетих или најкасније почетком седамдесетих година 15. века.⁵³

Аутори, при том, нису правили нужна поређења са градњом тврђаве у време Деспотовине, за коју су сами навели да се одвијала у неколико фаза, према стратешким приоритетима.⁵⁴ Поред тога, изградњу османских артиљеријских утврђења у Смедереву посматрали су ван контекста, иако је у то време, из пепела поново подизана утврђена смедеревска варош, а истовремено су обнављана и дограђивана и сва постојећа и подизана нова утврђења на дунавском крајишту између Авале и Голупца.

Након разбијања угарске опсаде Смедерева почетком 1477. године, османским војним стратезима постало је јасно да постојеће утврђење у Смедереву, као и она у Голупцу и на Авали бранитељима не пружају ефикасну заштиту од противничке артиљерије, па је одлучено да се најугроженији делови тих тврђава ојачају изградњом артиљеријских кула, повезаних ескарпама.

У Смедереву су грађевински радови почели већ 1477. године, а приоритет су биле поправке оштећења на кулама, зидовима и рововима

тврђава, 22, 86, 105; Само је М. Поповић, без анализе датума навео 1479/80. годину. Поповић *Ка проблему средњовековних цркви*, 217.

⁵¹ Г. Елезовић, *Турски споменици 1348–1520*, књ. I, св.1, Београд 1940, 184.

⁵² Година 884. по хиџри почела је 25. марта 1479. и у тој години обухватила је целу грађевинску сезону.

⁵³ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 217.

⁵⁴ Још је Ђ. Бошковић указао да се натпис на тзв. Деспотовој кули Малог града, на којем се 1430. наводи као година изградње, не односи на градњу целе тврђаве, већ само на подизање Малог града (Ђ. Бошковић, приказ књиге: И. Поповића, *Споменица петогодишњице Смедеревског града*, Старице VIII–IX (1933–1934) 326–329). После трогодишњег зидања Малог града, уследили су радови на Великом граду. Према запажањима А. Дерока, у првој фази изграђени су зидови и куле на јужној страни према вароши и источној страни према Језави, у другој је подигнут зид на страни према Дунаву са полукружном кулом према вароши, а тек у последњој, трећој фази изграђене су дунавске куле (А. Дероко, *Смедеревски град*, 64–66; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 30–31; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 404–405; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 27.

тврђаве, као и обнова фортификација и за живот најважнијих објеката у разореној вароши. Највероватније је наредне, 1478. почела градња артиљеријских утврђења, која се као и у време Деспотовине одвијала у фазама. До краја грађевинске сезоне 1479. године завршене су три полигоналне артиљеријске куле на најугроженијој копненој страни, као и ескарпе са ровом на копненој и језавској страни. Завршна фаза са деветоугаоном артиљеријском кулом на ушћу Језаве у Дунав и ескарпом на дунавској страни или није првобитно планирана или је одложена због нових угарских напада.

Угарске војне из 1480. и 1481. године нису биле усмерене на ојачане османске тврђаве,⁵⁵ већ им је циљ био пустошење и продор у дубину непријатељске територије. Из похода су се враћали са богатим пленом, претерујући на угарску страну Дунава по неколико десетина хиљада Срба.⁵⁶ Ти догађаји утицали су да Porta у Куличу и Раму почне изградњу нових утврђења, паланачког типа, која су била завршена до 1483. године. У то време је највероватније и Али-бег Михалоглу обновио стари римски каштел у Градишту.⁵⁷

Радови у смедеревској вароши вероватно нису обустављани и трајали су и крајем осамдесетих, а вероватно и почетком деведесетих година 15. века,⁵⁸ док је изградња последње фазе артиљеријских фортификација на смедеревској тврђави, са деветоугаоном кулом на ушћу Језаве у Дунав и ескарпом на дунавској страни, почела шест-седам година по завршетку претходне фазе.⁵⁹

⁵⁵ Изградња нових кула и ескарпи утицала је и на допремање нових великих топова и повећање људства у гарнизонима, што је додатно оснажило одбрану тврђава. Тако је, на пример, у новоизграђеним утврђењима тврђаве Авала размештено 7 топова великог калибра, док је број војника увећан са 87 на 137 (С. Катић, *Тврђава Авала (Гјузелце) 15–18. век*, Историјски часопис, LXIV (2015) 260–261).

⁵⁶ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 198–199; *Историја српског народа*, 2, Београд 1982, 386–387, 433–434 (С. Ђирковић); М. Спремић, *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2012) 24–25.

⁵⁷ TD 1007, s. 331; Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 254, бр. 789 а; S.Tansel, *Sultan II. Bayezid' in Siyasi Hayati*, İstanbul 1966, 146; О. Zirojević, *Grad Kulič*, *Vojno istorijski glasnik* 3 (1967) 236–237.

⁵⁸ Године 1490. за потребе поправке утврђења у Смедереву из Софије је послат алат произведен од гвожђа из рудника Самоков. Радило се о укупно 900 мацола, ћускија, крампова и великих шпицева. У испоруци је било и 20 кантара (1 кантар = 44 оке = 56,952 kg) ексера и 10 кантара сировог гвожђа, што је укупно 90 кантара и 61 лодра гвожђа, за чији превоз је плаћено 2.174 акче. Исте године из Софије у Смедерево послате су и велике количине гвоздене опреме за бродове и 54 кантара челика, у укупној тежини од 324 кантара (МСУ. d. 91, s. 242a).

⁵⁹ МСУ. d. 91, s. 246b.

Поуздано је утврђено да је управник царске благајне Фируз-ага почео градњу хамама у смедеревској тврђави између 1485. и 1487. године,⁶⁰ што се уједно може сматрати и за временски оквир разградње Благовештенске цркве. То потврђује и годишњи извештај (20. 9. 1487 – 7. 9. 1488) о приходима и расходима у Смедереву, у којем се у једној од ставки наводи да је за радове на урушеној џамији у тврђави обрачунато 500 акчи, уз напомену да је то додатак на већ раније исплаћених 10.000 акчи,⁶¹ највероватније књижених у претходном обрачуну (30. 9. 1486 – 19. 9. 1487) којим не располажем. Према наведеним подацима може се закључити да је разградња почела 1486. или 1487. године, када је, по свему судећи, и завршена.

Као што је то приметио С. Ненадовић, упоредо са разградњом одвијала се градња деветоугаоне топовске кула на ушћу Језаве.⁶² У исто време подизана је и ескарпа на дунавској страни, као и велики двоструки мушко-женски Фируз-агин хамам, који је, у то време, био међу највећима у Царству. Градња хамама је због величине и комплексности објекта потрајала дуже, још барем годину или две.⁶³

Након свега наведеног намеће се питање због чега се на одлуку о разградњи чекало целу деценију. Радило се очито о великој дилеми, да ли тешко оштећену џамију обнављати или је рушити, коју је додатно отежавала околност да се радило о царској џамији. Првих година решење тог питања вероватно није озбиљно разматрано, јер су приоритет представљали неопходни фортификациони радови, а постоји и могућност да султан Мехмед II Освајач, којем је џамија била посвећена, све до смрти 1481. године није одобрио њено рушење. Стицајем околности, ни прагматични султан Бајазит II (1481–1512) се неколико година није бавио тим проблемом. Почетак његове владавине обележио је грађански рат у којем му је такмац у борби за престо био брат Џем. Након што је учврстио власт, Бајазит и његови најближи дворјани усредсредили су се на задужбинарску делатност у Амасији и околини, у којој су деценијама боравили на принчевском двору.⁶⁴ Тек средином осамдесетих година отпочели су масовнију градњу задужбина у престоници Царства, Истанбулу, а тиме и бројних лукративних грађевина широм Балкана,

⁶⁰ S. Katić, A. Krstić, *Firuz Agha and his hammam in Smederevo*, *Starinar* LXVIII (2018) 197.

⁶¹ МСУ. д. 91, с. 246б.

⁶² С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 411.

⁶³ S. Katić, A. Krstić, *Firuz Agha and his hammam*, 197.

⁶⁴ A. Ezgi Dikici, *Obscure Roots, Solid Foundations: A Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs*, unpublished master thesis, Koç University Istanbul 2009, 35–39.

намењених за њихово издржавање.⁶⁵ Тако је и Фируз-ага, дуго времена један од најближих дворјана принца, па султана Бајазита, настојао да вакуфском комплексу своје џамије на Хиподрому у Истанбулу обезбеди потребне приходе. Највише новца очекивао је од великог двоструког хамама који је намеравао да изгради у смедеревској тврђави.⁶⁶ Његови планови највероватније су и иницирали решавање проблема са царском џамијом у Смедереву, јер је тада донета одлука о њеној разградњи и истовременом зидању хамама, деветоугаоне топовске куле на ушћу Језаве и ескарпе на дунавској страни.

То је био само део решења, јер уклањањем велелепне царске џамије у Смедереву, тада једном од најважнијих градова у европском делу Царства, више није било верског објекта који би могао да репрезентује углед и моћ османског владара. Стога је, такође, одлучено да некадашња Придворна црква, првобитно претворена у месџид, као будућа царска џамија буде обновљена и дограђена (западни анекс) тако да њен молитвени простор буде више него удвостручен,⁶⁷ као и да се уз њу изгради ново минаре достојно намене тог верског објекта. И археолошки налази указују да је западни анекс са минаретом изграђен у то време. Како је М. Поповић указао, његови зидови били су нешто тањи од зидова цркве и јужног анекса, који је урађен неколико деценија раније и по начину градње били су врло слични зидовима Фируз-агиног хамама.⁶⁸

Када су ти радови тачно почели, колико су трајали и да ли су на њихову динамику утицали интензивно ојачавање варошких утврда, које је трајало и крајем осамдесетих година 15. века⁶⁹ и градња тврђаве Рам почетком наредне декаде,⁷⁰ за сада се не може утврдити.

Последње питање је где се у Великом граду смедеревске тврђаве налазила црква Благовештења. Већ је поменуто да су А. Дероко, а касније и Л. Павловић на основу аустријских планова указивали на југоисточни

⁶⁵ *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953-(1546) Târihli*, O. L. Barkan, E. N. Ayverdi (eds.), İstanbul 1970; *İstanbul Vakıflar Tahrîr Defteri, 1009-(16009) Târihli*, İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin, M. Canatar (eds.), İstanbul 2004.

⁶⁶ О Фируз-аги, његовом вакуфу и смедеревском хамаму види опширније у: S. Katić, A. Krstić *Firuz Agha and his hammam*, 191–210.

⁶⁷ Површина некадашње цркве износила је око 110 m², прво дограђени јужни анекс имао је 28 m², а западни анекс око 120 m². М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 209.

⁶⁸ На основу остатака западног анекса М. Поповић је његову градњу приближно датирао, закључивши да се најкасније ради о крају 15. или првим деценијама 16. века. *Исто*, 210.

⁶⁹ МСУ. d. 91, s. 242a.

⁷⁰ МСУ. d. 91, s. 283–286; M. Kiel. *The ottoman castle of Ram (Haram) in Serbia and the accounts of its construction, 1491, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*, Belgrade 2017, 165–190.

угао Великог града, у којем су касније случајно пронађени остаци Придворне цркве.⁷¹ Да се знатна пажња посвети тражењу Благовештанске цркве утицала је омашка Ч. Мијатовића у тумачењу Врдничког рукописа. Он је уместо двери написао двор, па су тако мошти Светог Луке уместо у цркви „с десне стране двери“ у Мијатовићевом тексту положене „с десне стране поред двора“, што је, од тада, у историографији некритички понављано и тумачено.⁷² Тако је Л. Павловић и дошао на идеју да Благовештанску цркву тражи на месту топовске куле на ушћу Језаве.⁷³ С тим циљем чак су и вршена археолошка истраживања, којима је утврђено да тамо нема остатака цркве.⁷⁴ Л. Павловић је у Великом граду предложио још две могуће локације, обе испред Малог града, прву поред дунавског зида у близини улаза и другу наспрам Деспотове куле с натписом.⁷⁵ М. Поповић је Благовештенску цркву лоцирао на супротној страни, ближе варошком зиду, у југозападном делу Великог града.⁷⁶

По свему до сада изложеном, јасно је да митрополијска црква Благовештења није била позиционирана уз зидине које би је штитиле од дејства артиљерије из правца вароши и из Годоминског поља. То потврђује и распоред сакралних, војних, јавних, привредних и стамбених објеката у тврђави. Благовештенска црква се извесно није налазила уз највиши и са највећим бројем кула брањени јужни, варошки зид тврђаве. Недавно је утврђено да су у најранијем периоду османске власти, у близини варошког зида, у оба угла Великог града, према Језави и Дунаву, као и код главне тврђавске капије постојала три исламска верска објекта.⁷⁷ Два су настала од цркава, Придворне и једне мање, вероватно властелинске задужбине, док је трећи изградио богати трговац из Једрена Хоџа Бали.⁷⁸ Дуж језавског зида, почевши од југоисточног угла ређали су се царски амбари, просторије за складиштење пиринча и других живежних намирница, као и складишта војне опреме. Благовештенска црква није се налазила ни уз дунавски зид, јер су се уз њега, гледано са

⁷¹ А. Дероко, *Смедеревски град*, 85; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 119; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркави*, 201–219.

⁷² Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. друга, Београд 1882; 154; Тек је М. Спремић, после скоро једног века, навео тачан текст (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 387).

⁷³ Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева: Цркве из доба смедеревских Бранковића*, Смедерево 1970, 140; исти, *Историја Смедерева*, 118–119.

⁷⁴ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 119.

⁷⁵ *Исто*. На том месту С. Ненадовић је, на великој дубини, откопао два довратка цркве (*исто*).

⁷⁶ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркави*, 215.

⁷⁷ С. Катић, *Исламски верски објекти*, у штампи.

⁷⁸ *Исто*.

варошке стране, налазили: простор за мерење и царињење робе, магацини за со, велико бродоградилште и касарне азапа и коњаника-фариса, са шталом за више од 100 војничких коња, као и касарне тврђавских посадника-мустахфиза, касније јаничара, који су у сменама чинили посаду Малог града, уз чије одаје је био изграђен још један месџид.⁷⁹

Митрополијска црква Благовештења била је највећи и најважнији сакрални објекат у том делу Деспотовине и као такав био је место великих окупљања верника, па је стога морао да заузме део средишњег простора у Великом граду. Сходно томе, логично је да је таква црква саграђена у близини главне саобраћајнице која је спајала улазе у тврђаву и у Мали град. Ако се имају у виду њена величина, која није заостајала за Манасијом, оријентација православног храма у правцу исток-запад и улаз са западне стране, јасно је да се Благовештанска црква налазила источно од поменутог пута. Такође је логично да је за локацију цркве изабрано укрштање тог пута са оним који је спајао капије на језавској и дунавској страни, на којем је формиран градски трг.

На супротној страни трга Фируз-ага је саградио хамам, а у близини су се налазили и деветоугаона топовска кула и део дунавске ескарпе са највише сполија, што такође указује на то да се цркве Благовештења налазила у том делу Великог града.

Темељи митрополијске цркве Благовештења вероватно се и сада налазе испод земље. Постоји, међутим, и могућност да су разградњом објекта и они повађени, што се може проверити анализом камене облоге и темеља топовске куле на ушћу Језаве. У оба случаја потребна су археолошка истраживања која митрополијска црква Благовештења, без сумње, заслужује.

⁷⁹ Исто; КК d.4725; МСУ. d. 91, s. 246–248; TD 135, s. 1; TD 978, s. 154; MAD 506, s. 5.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Архиви – Archives

- Баšbakanik Osmanlı Arşivi İstanbul:
– Tapu Tahrir Defterleri: TD 16; TD 135; TD 187; TD 316; TD 517; TD 978; TD 1007; TD 1011.
– Maliyeden Müdevver Defterler: MAD 15214; MAD 15942.
– Kamil Kepeci Tasnifi, Ahkâm defteri, KK d.4725.
Belediye Kütüphanesi İstanbul, Muallim Cevdet Yazmaları: MCY d. 91, d. 36/4.
Österreichische Nationalbibliothek, cod. Mxt. 567 (Flügel 1322).
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara: TD 170
(18); TD 168 (184); d. 267 (424); d. 338 (425).
Топкапи Сарayı Müzesi Arşivi İstanbul: d. 6877.

Извори – Primary sources

- Âşikpaşazade, *Osmanoğulları'nın tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A.Yekta Saraç, İstanbul 2003.
İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953-(1546) Târihli, O. L. Barkan, E. H. Ayverdi (eds.), İstanbul 1970.
İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri, 1009-(1600) Târihli, İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin, M. Canatar (eds.), İstanbul 2004.
Neşri M., *Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*. Ankara 1957.
MAD 506 Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrir Defteri (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009.
Mihailović K., *Memoirs of Janissary*, tr. B. Stolz, Ann Arbor 1975.
Rucarac I., *O prienosu tiela sv. Luke u Smedeevo*, Rad JAZU V (1868) 179–186.
Елезовић Г., *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века*, Браство XXVI (1932) 51–125. [Elezović G., *Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Dva turska hroničara iz 15. veka*, Brastvo XXVI (1932) 51–125]
Елезовић Г., *Турски споменици 1348–1520*, књ. I, св. 1, Београд 1940. [Elezović G., *Turski spomenici 1348–1520*, knj. I, sv. 1, Beograd 1940]
Михајловић К., *Јаничарево успомене*, превео и приредио Ђ. Живановић, Београд 1966. [Mihajlović K., *Janičareve uspomene*, preveo i priredio Đ. Živanović, Beograd 1966]
Павловић И., *О Св. Луци и пренашању његовог тела*, Рукопис српски друге половине XV века, Гласник СУД LI (1882) 70–100. [Pavlović I., *O Sv. Luci i prenašanju njegovog tela, Rukopis srpski druge polovine XV veka*, Glasnik SUD LI (1882) 70–100]
Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, I; Beograd 1902]
Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927]
Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део 2, Београд–Ср. Карловци 1934. [Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I, deo 2, Beograd–Sr. Karlovci 1934]
Шабановић Х., *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. 1, св. 1, Београд 1964. [Šabanović H., *Turski izvori za istoriju Beograda, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476–1566*, knj. 1, sv. 1, Beograd 1964]

Литература – Secondary sources

Ezgi Dikici A., *The Making of Ottoman Court Eunuchs*, *Archivum Ottomanicum* 30 (2013) 105–136.

Ezgi Dikici A., *Obscure Roots, Solid Foundations: A Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs*, unpublished master thesis, Koç University Istanbul 2009.

Katić S., Krstić A., *Firuz Agha and his hammam in Smederevo*, *Starinar* LXVIII (2018) 191–210.

Kiel M., *The ottoman castle of Ram (Haram) in Serbia and the accounts of its construction, 1491*, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Belgrade 2017, 165–190.

Popović M., *La residence du despot Djurdj Branković dans le Catelet de la forteresse de Smederevo*, *Balcanslavica* 7 (1979) 101–112.

Tansel S., *Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966.

Zirojević O., *Grad Kulič*, *Vojno-istorijski glasnik* 3 (1967) 236–237.

Бошковић Ђ., *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, *Централна Србија*, Београд 1956. [Вошковић Ђ., *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* II, *Centralna Srbija*, Beograd 1956]

Дероко А., Ненадовић С., *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, *Старинар* VII–VIII (1956–1957) 181–194. [Deroko A., Nenadović S., *Smederevski grad. ispitivanja 1956. godine*, *Starinar* VII–VIII (1956–1957) 181–194]

Дероко А., *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950. [Deroko A., *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950]

Дероко А., *Смедеревски град*, *Старинар* II (1951) 59–98. [Deroko A., *Smederevski grad, Starinar* II (1951) 59–98]

Живојиновић М., *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972. [Živojinović M., *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku*, Beograd 1972]

Здравковић И., Дероко А., *Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, *Зборник заштите споменика културе* X (1959) 137–148. [Zdravković I., Deroko A., *Konzervatorsko-ispitivački radovi u Malom gradu Smederevske tvrđave 1958. godine*, *Zbornik zaštite spomenika kulture* X (1959) 137–148]

Јанковић М., *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985. [Janковић M., *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, Beograd 1985]

Калић-Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić-Mijušković J., *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967]

Катић С., Поповић Б., *Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века*, *Историјски часопис* LXII (2013) 79–116. [Katić S., Popović B., *Smederevska varoš od 1459. godine do kraja 16. veka*, *Istorijski časopis* LXII (2013) 79–116]

Катић С., *Тврђава Авала (Гјузелдџе) 15–18. век*, *Историјски часопис* LXIV (2015) 253–271. [Katić S., *Tvrđava Avala (Gjuzeldže) 15–18. vek*, *Istorijski časopis* LXIV (2015) 253–271]

Катић С., *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*, у: Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд 2020, у штампи. [Katić S., *Islamski verski objekti u Smederevskoj tvrđavi u prvim godinama osmanske vlasti*, u: *Svet srednjovekovnih utvrđenja, gradova i manastira. Omaž Marku Popoviću*, ur. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Beograd 2020, u štampi].

Мијатовић Ч., *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. друга, Београд 1882. [Mijatović Č., *Despot Đurađ Branković*, књ. друга, Beograd 1882]

Ненадовић С., *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја, Београд 9–10 (1979) 403–424. [Nenadović S., *Razmišljanja o arhitekturi crkve Blagoveštenja despota Đurđa Brankovića u Smederevu*, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd 9–10 (1979) 403–424]

Павловић Л., *Из византијско-српских и млетачких односа. Транслација и проблеми аутентичности тела еванђелиста Луке*, Неки споменици културе, Осврти и запажања II, Смедерево 1963, 33–62. [Pavlović L., *Iz vizantijsko-srpskih i mletačkih odnosa. Translacija i problemi autentičnosti tela evanđelista Luke*, Neki spomenici kulture, Osvrta i zapažanja II, Smederevo 1963, 33–62]

Павловић Л., *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980. [Pavlović L., *Istorija Smedereva u reči i slici*, Smederevo 1980]

Петковић В., *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950. [Petković V., *Pregled crkava kroz povestnicu srpskog naroda*, Beograd 1950]

Поповић Д., *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006. [Popović D., *Mošti Svetog Luke – srpska epizoda*, Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 2006]

Поповић М., *Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града*, Старинар L (2001) 201–219. [Popović M., *Ka problemu srednjovekovnih crkvi smederevskog grada*, Starinar L (2001) 201–219]

Поповић П., *Споменица петстогодишњице Смедеревског града*, Београд 1931. [Popović P., *Spomenica petstogodišnjice Smederevskog grada*, Beograd 1931]

Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić M., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Спремић М., *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2012) 13–29. [Spremić M., *Borbe za oslobođenje Smedereva (1459–1485)*, Smederevski zbornik 3 (2012) 13–29]

Ћирковић С., *Смедерево – престоница Српске деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 61–69. [Ćirković S., *Smederevo – prestonica Srpske despotovine*, Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862–1867, Beograd 1970, 61–69]

Цуњак М., *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, друго допуњено издање, Смедерево 2011. [Cunjak M., *Smederevska tvrđava, novija istraživanja*, drugo dopunjeno izdanje, Smederevo 2011]

Srdan KATIĆ

METROPOLITANATE CHURCH OF THE ANNUNCIATION IN SMEDEREVO

Summary

The paper deals with the church of the Annunciation in the Smederevo Metropolitanate, built by despot Đurađ Branković. In 1453, the relics of the Holy Apostle and Evangelist Luke were placed in this sumptuous church, modelled upon Manasija, and in 1456 and 1458, despot Đurađ and his son and successor Lazar were probably buried there. In the early period of the Ottoman rule, after the second conquest of Smederevo in 1459, this important sacral building was demolished under unexplained circumstances, and its place has still not been found.

The construction of the church of the Annunciation began in the early or at the latest mid-30s of the 15th century. The church was most probably completed, or the works were in the final phase, until the first Ottoman conquest of Smederevo in 1439. It was significantly damaged in the siege. After the restoration of the Despotate in 1444, the works continued and the church was certainly completed and fresco-painted until 1453.

After the peaceful surrender of Smederevo to the Ottomans in 1459 and the final fall of the Despotate, the purpose of all Christian religious buildings in the fortress was changed. The metropolitanate church of the Annunciation was converted into the mosque of Sultan Mehmed II, and the court church, one manorial church and the court chapel became masjids.

During the months-long Hungarian siege of Smederevo in 1476/77, the imperial mosque created from the church of the Annunciation was badly damaged. The analysis of the preserved material from this religious building ascertained that some its parts collapsed at the time, which is also confirmed by Ottoman sources. The mosque was not restored for years as the priority was given to major fortification works in Smederevo, and the restoration of the existing and construction of new fortifications along the Danube, from Avala to Golubac. However, the main reason was the fact that the building was overly exposed due to its size and position in the fortress, and that it could be damaged again already in the following attack. The decision on its removal was made in 1486 as part of a sweeping plan on organisation of the Smederevo fortress. The material of the former sumptuous church was used to construct the nonagonal cannon tower on the confluence of the Jezava into the Danube, the escarpment on the Danube side, and Firuz Agha's double hammam, which was among the largest in the Ottoman Empire at the time. For the needs of the new imperial mosque, the masjid made of the court church was upgraded and significantly enlarged.

Based on new knowledge about the position of roads, military, religious, economic and residential buildings in the Smederevo fortress, and data on the size of the Orthodox church, its function, orientation, position of the entry, and locations of the buildings constructed with its material, it can be concluded that the church was located in front of the Small City, east to the main road, at the intersection with the road connecting the gates on the Jezava and Danube sides.

Чланак примљен: 01. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 08. 2020.